

7.

Τά ψυχολογικά χαρακτηριστικά του Ἐξασφαλισμένου Εἰσοδήματος

Ἡ μελέτη αὐτή ἀσχολεῖται ἀποκλειστικά μέ τίς ψυχολογικές πλευρές τοῦ ἐξασφαλισμένου εἰσοδήματος, τήν ἀξία, τούς κινδύνους καί τά ἀνθρώπινα προβλήματα πού δημιουργεῖ.

Ἄς πιά σημαντικός λόγος γιά τήν ἀποδοχή τῆς ἔννοιας αὐτῆς εἶναι ὅτι μπορεῖ νά ἐνισχύσει δραστικά τήν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου¹. Ὡς τά τώρα, στήν ἀνθρώπινη ἱστορία, ἡ ἐλευθερία δράσης τοῦ ἀνθρώπου περιορίζεται ἀπό δύο παράγοντες: τήν ἄσκηση τῆς δύναμης ἐκ μέρους τῶν κυβερνητῶν του (καί βασικότερα τήν ἰκανότητά τους νά σκοτώνουν τούς ἀντίθετους) καί κυριότερα τήν ἀπειλή τῆς πείνας ἐναντία σ' ὅποιονδήποτε ἔδειχνε ἀπροθυμία νά δεχτεῖ τίς συνθήκες ἐργασίας καί κοινωνικῆς ὑπαρξῆς πού τοῦ ἐπέβαλλαν.

Ἄς πιά δέν ἤθελε νά δεχτεῖ τίς συνθήκες αὐτές, ἀκόμα κι ἂν δέν χρησιμοποιόταν καμιᾶ ἄλλη βία ἐναντίον του, βρισκόταν ἀντιμέτωπος μέ τήν ἀπειλή τῆς πείνας. Ἡ ἀρχή πού ἐπικράτησε στό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας στό παρελθόν καί τό παρόν (τόσο στόν καπιταλισμό ὅσο καί στή Σοβιετική Ἐνωση) εἶναι ἡ ἐξῆς: «Ὅποιος δέν ἐργάζεται δέν θά φάει». Ἡ ἀπειλή αὐτή ἀνάγκασε τόν ἀνθρώπο ὄχι μόνο νά δρά σύμφωνα μ' αὐτά πού τοῦ ζητοῦσαν, ἀλλά καί νά σκέφτεται καί νά αἰσθάνεται μέ τέτοιο τρόπο πού νά μὴν μπαίνει κἀν στόν πειρασμό νά ἐνεργήσει διαφορετικά.

Τό γεγονός ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ παρελθόντος βασίζεται στήν ἀρχή τῆς ἀπειλῆς μέ τήν πείνα, ὀφείλεται σέ τελευταία ἀνάλυση στό ὅτι, μέ ἐξαίρεση ὀρισμένες πρωτόγονες κοινωνίες, ὁ ἀνθρώπος ἔχει ζήσει στό ἐπίπεδο τῆς ἔλλειψης, τόσο οἰκονομι-

κά ὅσο καί ψυχολογικά. Δέν ὑπῆρχαν ποτέ ἀρκετά ὑλικά ἀγαθά γιά νά ἱκανοποιηθοῦν οἱ ἀνάγκες ὄλων· συνήθως μιά μικρή ομάδα «ἀρχόντων» ἔπαιρναν γιά τόν ἑαυτό τους ὅ,τι ποθοῦσε ἡ καρδιά τους καί οἱ πολλοί πού δέν μπορούσαν νά καθίσουν στό τραπέζι ἄκουγαν νά τοὺς λένε πώς ἦταν νόμος τοῦ Θεοῦ ἢ τῆς Φύσης νά μένουν ἔτσι τὰ πράγματα. Πρέπει ὡστόσο νά σημειώσουμε πώς ὁ βασικός παράγοντας αὐτῆς τῆς κατάστασης δέν ἦταν ἡ ἀπληστία τῶν «ἀρχόντων» ἀλλά τό χαμηλό επίπεδο τῆς ὑλικῆς παραγωγικότητας.

Ἐνα ἐξασφαλισμένο εἰσόδημα, πού γίνεται δυνατό στήν ἐποχή τῆς οἰκονομικῆς ἀφθονίας, θά μπορούσε γιά πρώτη φορά νά ἐλευθερώσει τόν ἄνθρωπο ἀπό τήν ἀπειλή τῆς πείνας κι ἔτσι νά τόν κάνει πραγματικά ἐλεύθερο καί ἀνεξάρτητο ἀπό κάθε οἰκονομική ἀπειλή. Κανείς δέν θά βρισκόταν στήν ἀνάγκη νά δεχτεῖ κάποιες συνθηκῆς ἐργασίας μόνο καί μόνο ἐπειδὴ ἀλλιῶς θά κινδύνευε νά πεθάνει ἀπό τήν πείνα· ἕνας προικισμένος ἢ φιλόδοξος ἄνθρωπος θά μπορούσε νά μάθει νέες εἰδικότητες προετοιμάζοντας τόν ἑαυτό του γιά ἕνα διαφορετικό εἶδος ἀπασχόλησης. Μιά γυναίκα θά μπορούσε πιό εὐκόλα νά ἐγκαταλείψει τόν ἄντρα της, ἕνας ἔφηβος τήν οἰκογένειά του. Ὁ κόσμος θά μάθαινε νά μή φοβᾶται πιά ἂν ἔπαυε νά φοβᾶται τήν πείνα. (Αὐτό ἀληθεύει, βέβαια μόνο ἂν ταυτόχρονα ἀπουσιάζει καί κάθε πολιτική ἀπειλή πού νά ἐμποδίζει τήν ἐλεύθερη σκέψη, ὁμιλία καί πράξη τοῦ ἀνθρώπου).

Τό ἐξασφαλισμένο εἰσόδημα δέ θά μετέβαλε ἀπλῶς τήν ἐλευθερία ἀπό σύνθημα σέ πραγματικότητα, ἀλλά θά ὑλοποιούσε καί μιά ἀρχή μέβαθιές ρίζες στή Δυτική θρησκευτική καί ἀνθρωπιστική παράδοση: ὁ ἄνθρωπος ἔχει δικαίωμα νά ζήσει, ἀνεξάρτητα ἀπ' ὀτιδήποτε! Αὐτό τό δικαίωμα νά ζήσει, νά ἔχει τροφή, στέγη, ἰατρική φροντίδα, μόρφωση κ.λπ., εἶναι ἕνα ἀναφαίρετο ἀνθρώπινο δικαίωμα πού δέν μπορεῖ νά ἐξαρθηθεῖ ἀπό καμιά προϋπόθεση, οὔτε κἀν ἀπό τήν προϋπόθεση πώς θά πρέπει νά εἶναι κοινωνικά «χρήσιμος».

Ἡ μετάβαση ἀπό μιά ψυχολογία τῆς σπανιότητας στήν ψυχολογία τῆς ἀφθονίας, εἶναι ἕνα ἀπό τὰ πιό σημαντικά βήματα στήν ἀνθρώπινη ἀνάπτυξη. Ἡ ψυχολογία τῆς σπανιότητας

προκαλεί άγχος, φθόνο, έγωισμό (στοιχεία πού φαίνονται πολύ καλά στους άγροτικούς πολιτισμούς κάθε χώρας). Ή ψυχολογία τής άφθονίας φέρνει τήν πρωτοβουλία, τήν πίστη στή ζωή, τήν άλληλεγγύη. Τό γεγονός είναι πώς οί περισσότεροι άνθρωποι είναι ακόμα ψυχολογικά προσκολλημένοι στην οικονομική κατάσταση τής σπανιότητας, όταν ό βιομηχανικός κόσμος έτοιμάζεται νά μπει σέ μία νέα έποχή οικονομικής άφθονίας. Ήξαιτίας όμως αύτής τής ψυχολογικής «καθυστερησης», πολλοί άνθρωποι δέν καταλαβαίνουν καν τίς νέες ιδέες όπως παρουσιάζονται στην έννοια του έξασφαλισμένου εισοδήματος, γιατί οί παραδοσιακές ιδέες έπηρεάζονται συνήθως από συναισθήματα προερχόμενα από προηγούμενες μορφές κοινωνικής ύπαρξης.

Μιά παραπάνω συνέπεια του έξασφαλισμένου εισοδήματος, παράλληλα μέ τή μεγάλη μείωση των ώρων έργασίας για όλους, θά ήταν πώς τά πνευματικά και θρησκευτικά προβλήματα τής ανθρώπινης ύπαρξης θά γίνονταν πραγματικά και έπιταχτικά. Μέχρι τώρα ό άνθρωπος ήταν πολύ άπασχολημένος μέ τή δουλειά (ή πολύ κουρασμένος μετά τή δουλειά) για ν' άσχοληθει σοβαρά μέ προβλήματα όπως τό: «Ποιό είναι τό νόημα τής ζωής;» «Σέ τί πιστεύω;» «Ποιές είναι οί άξίες μου;» «Ποιός είμαι;» κ.λπ. Ήν ή δουλειά πάψει νά είναι ή κεντρική άπασχόλησή του, είτε θά νιώσει έλεύθερος νά αντιμετώπισει σοβαρά τά προβλήματα αυτά, είτε θά τρελαθεί από άμεση ή αντιδραστική πλήξη.

Ήπό όλα αυτά βγάζουμε τό συμπέρασμα πώς ή οικονομική άφθονία, ή άπελευθέρωση από τό φόβο τής άσιτίας, θά σημάνει τό πέρασμα από τήν προανθρώπινη σέ μία πραγματικά ανθρώπινη κοινωνία.

Σέ αντίστάθμισμα αύτής τής εικόνας είναι άπαραίτητο νά αντιμετώπισουμε όρισμένες αντιρρήσεις ή έρωτήματα σχετικά μέ τήν έννοια ενός έξασφαλισμένου εισοδήματος. Τό πιό φανερό έρώτημα είναι κατά πόσον ένα έξασφαλισμένο εισόδημα δέ θά μείωνε τά κίνητρα τής έργασίας.

Ήνεξάρτητα από τό γεγονός πώς ήδη δέν ύπάρχει δουλειά για ένα όλοένα αύξανόμενο τμήμα του πληθυσμού και πώς κατά συνέπεια τό θέμα των κινήτρων για τόν κόσμο αυτό είναι

ἐκτός συζητήσεως, ἡ ἀντίρρηση αὐτὴ δὲν παύει νὰ εἶναι σοβαρὴ. Πιστεύω, ὡστόσο ὅτι μπορούμε νὰ ἀποδείξουμε πὼς τὰ ὑλικά κίνητρα ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι τὰ μοναδικὰ κίνητρα γιὰ τὴν ἐργασία καὶ τὴν προσπάθεια. Ὑπάρχουν κατ' ἀρχὴν πολλὰ ἄλλα κίνητρα: φιλότιμο, κοινωνικὴ ἀναγνώριση, εὐχαρίστηση ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐργασία κ.λπ. Τὰ παραδείγματα στὸν τομέα αὐτὸ δὲ λείπουν. Τὸ πῶς φανερό εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς δουλειᾶς τῶν ἐπιστημόνων, τῶν καλλιτεχνῶν κ.λπ. Πού τὰ ξεχωριστὰ τους ἐπιτεύγματα δὲν εἶχαν χρηματικά κίνητρα, ἀλλὰ ὀφείλονταν σ' ἓνα σύνολο πολλῶν παραγόντων: πᾶνω ἀπ' ὅλα τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ δουλειὰ πού ἔκαναν κι ἀκόμα περηφάνια γιὰ τὰ ἐπιτεύγματά τους ἢ ἐπιθυμία νὰ γίνουν διάσημοι. Ὅσο αὐτονόητο ὅμως κι ἂν φαίνεται τὸ παράδειγμα αὐτό, δὲν εἶναι ἀπόλυτα πειστικό, γιατί μπορεῖ κάποιος νὰ μᾶς πεῖ πὼς αὐτοὶ οἱ ξεχωριστοὶ ἄνθρωποι μπορούσαν νὰ κάνουν ξεχωριστὲς προσπάθειες ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἦταν ξεχωριστὰ προικισμένοι καὶ δὲν μπορούν ἐπομένως νὰ ἀποτελέσουν παράδειγμα γιὰ τίς ἀντιδράσεις τοῦ μέσου ἀτόμου. Αὐτὴ ἡ ἀντίρρηση ὡστόσο παύει νὰ ἰσχύει ἂν ἐξετάσουμε τὰ κίνητρα τῆς δραστηριότητος τῶν ἀνθρώπων πού δὲν διαθέτουν τὰ ξεχωριστὰ ταλέντα τῶν μεγάλων δημιουργῶν. Πόσες προσπάθειες δὲν καταβάλλονται στὸ χῶρο τῶν σπὸρ ἢ τῶν χόμπις ὅπου δὲν ὑπάρχει κανενὸς εἶδους ὑλικὸ κίνητρο! Τὸ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἴδια τὴ διαδικασία τῆς δουλειᾶς μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει κίνητρο ἐργασίας, ἀποδείχτηκε σαφέστατα γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Μάγιο στὴν κλασικὴ του μελέτη στὸ ἐργοστάσιο Χῶθορν τῆς Western Electric Company τοῦ Σικάγο². Τὸ γεγονός ὅτι ἀνειδίκευτες ἐργάτριες μπῆκαν ἐθελοντικά στὸ πείραμα τῆς ἐργασιακῆς παραγωγικότητος στὸ ὁποῖο ἦταν τὰ ὑποκείμενα, τὸ γεγονός ὅτι ἔνωσαν ἐνδιαφέρον καὶ ἐνεργὴ συμμετοχὴ στὸ πείραμα, εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τὴν αὐξηση τῆς παραγωγικότητος, ἀκόμα καὶ τὴ βελτίωση τῆς σωματικῆς τους ὑγείας:

Τὸ πρόβλημα γίνεται ἀκόμα πῶς καθαρό ὅταν ἐξετάζουμε παλιότερες κοινωνικὲς μορφές. Ἡ ἀποτελεσματικότης καὶ τὸ ἦθος τοῦ παραδοσιακοῦ Πρωσικοῦ δημόσιου τομέα εἶναι παροιμιώδης, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ χρηματικὲς ἀμοιβές ἦταν

ἐξαιρετικά χαμηλές στην περίπτωση αυτή τὰ καθοριστικά κίνητρα για τήν αποτελεσματική εργασία ήταν ἡ τιμή, ἡ πίστη, τὸ καθῆκον. Ἐνας ἄλλος παράγοντας ἐμφανίζεται ὅταν ἐξετάζουμε τίς προδιομηχανικές κοινωνίες (ὅπως τῆ μεσαιωνική εὐρωπαϊκή κοινωνία, ἢ τίς μισο-φεουδαρχικές κοινωνίες τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας στή Λατινική Ἀμερική). Σ' αὐτές τίς κοινωνίες ὁ ξυλουργός, γιά παράδειγμα, ἤθελε νά κερδίσει τὰ ἀπαραίτητα γιά τήν ἐξασφάλιση τοῦ παραδοσιακοῦ βιοτικοῦ του ἐπιπέδου καί ἀρνιόταν νά δουλέψει περισσότερο γιά νά κερδίσει περισσότερο ἀπ' ὅσα χρειαζόταν.

Σέ δεύτερη θέση ἔρχεται ἡ ἀλήθεια πῶς ὁ ἄνθρωπος ἀπό τή φύση του, ὄχι μόνο δέν εἶναι τεμπέλης, ἀλλά ἀντίθετα ὑποφέρει ἀπό τίς συνέπειες τῆς ἀδράνειας. Ὁ κόσμος μπορεῖ νά προτιμᾷ νά μή δουλεύει γιά ἕνα δύο μῆνες, οἱ περισσότεροι ὅμως θά παρακαλοῦσαν γιά δουλειά ἀκόμα κι ἂν δέν πληρώνονταν γι' αὐτό. Οἱ τομεῖς τῆς ἀνάπτυξης τοῦ παιδιοῦ καί τῶν ψυχικῶν ἀσθενειῶν προσφέρουν ἄφθονες πληροφορίες πάνω σ' αὐτό· ἐκεῖνο πού μᾶς χρειάζεται εἶναι μιά συστηματική ἔρευνα ὅπου οἱ ὑπάρχουσες πληροφορίες νά ὀργανωθοῦν καί νά ἀναλυθοῦν ἀπό τήν ἄποψη τῆς «τεμπελιᾶς σάν ἀρρώστιας» καί νά συγκεντρωθοῦν περισσότερες πληροφορίες μέ νέες καί σωστές ἔρευνες.

Παρ' ὅλα αὐτά, ὅμως, ἂν τό βασικό κίνητρο πάψουν νά εἶναι τὰ χρήματα, τότε θά πρέπει ἡ εργασία στίς τεχνικές καί κοινωνικές πλευρές της νά εἶναι ἀρκετά ἐλκυστική καί ἐνδιαφέρουσα ἔτσι ὥστε νά ὑπερνικάει τήν ἀδράνεια τῆς πλήξης. Ὁ σύγχρονος, ἀλλοτριωμένος ἄνθρωπος πλήττει θανάσιμα (συνήθως ἀσυνείδητα) καί γι' αὐτό νιώθει μιά ἔλξη πρὸς τήν ὀκνηρία μᾶλλον παρά πρὸς τή δραστηριότητα. Αὐτή ἡ ἔλξη ὅμως εἶναι ἀκριβῶς ἕνα σύμπτωμα τῆς «παθολογικῆς μας ὀμολότητος». Πρέπει νά ὑποθέσουμε πῶς ἡ κατάχρηση τοῦ ἐξασφαλισμένου εισοδήματος θά ἐξαφανιστεῖ μετά ἀπό λίγο, ὅπως ἀκριβῶς παύουμε ὕστερα ἀπό μερικές ἐβδομάδες νά ριχνόμαστε μέ πάθος στά γλυκά, ἀκόμα κι ἂν δέ χρειάζεται νά πληρώσουμε γι' αὐτά.

Μιά ἄλλη ἀντίρρηση εἶναι ἡ ἐξῆς: ἡ ἐξαφάνιση τοῦ φάσματος τῆς πείνας θά κάνει πραγματικά τόν ἄνθρωπο τόσο πιό

ἐλεύθερο, δεδομένου ὅτι αὐτοὶ πού κερδίζουν μιά ἀνετη ζωὴ φοβοῦνται ἴσως ἐξίσου μήπως χάσουν μιά καλοπληρωμένη δουλειά, ὅσο κι ἐκείνοι πού κινδυνεύουν νά πεινάσουν ἂν χάσουν τή δική τους; Ἐάν ἡ ἀντίρρηση αὐτὴ εἶναι σωστή, τότε τὸ ἐξασφαλισμένο εἰσόδημα θά αὐξήσει τὴν ἐλευθερία τῆς μεγάλης πλειοψηφίας, ὄχι ὅμως τὴν ἐλευθερία τῆς μέσης καὶ ἀνώτερης τάξης.

Γιὰ νά μπορέσουμε νά καταλάβουμε καλά τὴν ἀντίρρηση αὐτή, πρέπει νά ἐξετάσουμε τὸ πνεῦμα τῆς σύγχρονης βιομηχανικῆς κοινωνίας. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει μεταβληθεῖ σέ homo consumens. Εἶναι ἄπληστος, παθητικὸς καὶ προσπαθεῖ νά ἐξισορροπήσει τὸ ἐσωτερικὸ του κενό μὲ μιά συνεχὴ καὶ αὐξανόμενη κατανάλωση (ὑπάρχουν πολλὰ κλινικὰ παραδείγματα τοῦ μηχανισμοῦ αὐτοῦ σέ περιπτώσεις πολυφαγίας, πολυποσίας καὶ ὑπερβολικῶν ἀγορῶν σάν ἀντίδραση στὴν κατάθλιψη καὶ τὸ ἄγχος). Ἔτσι «καταναλώνει» τσιγάρα, ποτό, σέξ, κινηματογράφο, ταξίδια καθὼς καὶ μόρφωση, βιβλία, διαλέξεις καὶ τέχνη. Δείχνει πὼς εἶναι ἐνεργητικὸς, «ἐνθουσιασμένος», μὰ θατιὰ μέσα του εἶναι γεμάτος ἄγχος, μοναξιά, κατάθλιψη καὶ ἀνία (ἡ ἀνία μπορεῖ νά ὀριστεῖ σάν τὸ εἶδος τῆς χρόνιας κατάθλιψης πού μπορεῖ νά ἀναπληρωθεῖ ἐπιτυχῶς μὲ τὴν κατανάλωση). Ὁ βιομηχανισμὸς τοῦ 20οῦ αἰῶνα δημιούργησε αὐτὸ τὸ νέο ψυχολογικὸ τύπο, τὸν homo consumens, βασικά γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους, δηλαδή ἀπὸ ἀνάγκη γιὰ μαζικὴ κατανάλωση πού πυροδοτεῖται καὶ χειραγωγεῖται ἀπὸ τὴ διαφήμιση. Ἀλλὰ ὁ χαρακτηριστολογικὸς τύπος, ἐπιδρᾷ κι αὐτὸς μὲ τὴ σειρά του πάνω στὴν οἰκονομία καὶ κάνει τίς ἀρχές τῆς ὀλοένα αὐξανόμενης ἱκανοποίησης νά φαίνονται λογικὲς καὶ ρεαλιστικὲς³.

Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἔχει μιὰν ἀπεριόριστη δίψα γιὰ ὄλο καὶ περισσότερη κατανάλωση. Αὐτὸ ἔχει διάφορες συνέπειες: ἂν ἡ δίψα τῆς κατανάλωσης δέν ἔχει ὅρια καὶ δεδομένου ὅτι μέσα στό προβλεπόμενο μέλλον καμιὰ οἰκονομία δέν μπορεῖ νά παράγει τόσο ὥστε νά ἱκανοποιήσῃ τὴ γενικὴ ἀπεριόριστη κατανάλωση, δέν θά μπορέσει νά ὑπάρξῃ πραγματικὴ ἀφθονία (ἀπὸ ψυχολογικὴ ἄποψη) ὅσο κυριαρχεῖ ἡ χαρακτηριστολογικὴ δομὴ τοῦ homo consumens. Γιὰ τὸ ἀχόρταγο ἄτομο ὑπάρχει

πάντα σπανιότητα, αφού όσα και νά έχει δέν τού φτάνουν. Έπιπλέον νιώθει φθόνο κι ανταγωνιστικότητα άπέναντι σέ όλους τούς άλλους. Δέν μπορεί πραγματικά ν' άπολαύσει τήν τέχνη και τά άλλα πολιτιστικά έρεθίσματα άπό τή στιγμή πού μένει πάντα άπληστος. Αυτό σημαίνει πώς αυτοί πού θά ζούσαν στό επίπεδο τού έξασφαλισμένου εισοδήματος θά ένιωθαν στερημένοι και άνάξιοι κι αυτοί πού θά κέρδιζαν περισσότερο θά έμεναν αιχμάλωτοι τών περιστάσεων έπειδή θά φοβόνταν μήπως χάσουν τή δυνατότητα τής μέγιστης κατανάλωσης. Για όλους αυτούς τούς λόγους, πιστεύω πώς τό έξασφαλισμένο εισόδημα χωρίς τήν άπομάκρυνση άπό τήν άρχή τής μέγιστης κατανάλωσης θά έλυνε ίσως μερικά προβλήματα (οικονομικά και κοινωνικά) αλλά δέν θά είχε τό ριζικό άποτέλεσμα πού θά έπρεπε.

Τί πρέπει νά γίνει τότε για τήν ύλοποίηση τού έξασφαλισμένου εισοδήματος; Η γενική θέση είναι πώς θά πρέπει νά μεταθέσουμε τό σύστημά μας άπό τή μέγιστη στήν άριστη κατανάλωση. Αυτό θά σήμαινε:

Μιά έκτεταμένη μετατροπή τής βιομηχανίας άπό τήν παραγωγή άντικειμένων για τήν άτομική κατανάλωση στήν παραγωγή άντικειμένων και ύπηρεσιών για δημόσια χρήση: σχολεία, θέατρα, βιβλιοθήκες, πάρκα, νοσοκομεία, δημόσιες μεταφορές, στέγαση. Μέ άλλα λόγια πρέπει νά δοθεί μιά έμφαση στήν παραγωγή αυτών τών πραγμάτων πού άποτελούν τή βάση για τήν ανάπτυξη τής έσωτερικής δημιουργικότητας και δραστηριότητας τού άτομου. Μπορούμε νά δείξουμε πώς ή άπληστία τού homo consumens άφορά κυρίως τήν άτομική κατανάλωση άντικειμένων πού «τρώνει» (ένσωματώνει), ένω ή χρήση τών δωρεάν δημοσίων ύπηρεσιών, ένω τού έπιτρέπει νά άπολαύσει τή ζωή δέν ξυπνάει μέσα του τή λαιμαργία και τήν άπληστία. Μιά τέτοια άλλαγή άπό τή μέγιστη στήν άριστη κατανάλωση άπαιτεί δραστικές άλλαγές στά σχήματα τής παραγωγής και δραστική μείωση τών έρεθιστικών τεχνικών πλύσης έγκεφάλου τής διαφήμισης⁴. Θά πρέπει έπίσης νά συνδυαστεί μέ μιά δραστική πολιτιστική άλλαγή: μιά αναγέννηση τής άνθρωπιστικής άξίας τής ζωής, τής δημιουργικότητας και τού άτομισμού, σέ αντίθεση μέ τόν ύλισμό τού «άνθρώπου τής

ὀργάνωσης» καί τῶν χειραγωγημένων μυρμηγκιῶν.

Οἱ σκέψεις αὐτές ὀδηγοῦν σέ ἄλλα προβλήματα πού πρέπει νά μελετηθοῦν: Ὑπάρχουν ἄραγε ἀντικειμενικά κριτήρια γιά νά κάνουμε τή διάκριση ἀνάμεσα στίς λογικές καί τίς παράλογες ἀνάγκες, τίς καλές καί τίς κακές, ἢ κάθε ὑποκειμενικά αἰσθητή ἀνάγκη ἔχει τήν ἴδια ἀξία; (Καλές θεωροῦμε ἐδῶ τίς ἀνάγκες πού δυναμώνουν τή ζωντάνια τοῦ ἀνθρώπου, τήν ἐγρήγορη, τήν παραγωγικότητα, τήν εὐαισθησία· κακές αὐτές πού ἀδυνατίζουν ἢ παραλύουν αὐτές τίς ἀνθρώπινες δυνατότητες). Θά πρέπει νά θυμόμαστε πώς στήν περίπτωση τῆς χρήσης τῶν ναρκωτικῶν, τῆς πολυφαγίας καί τοῦ ἀλκοολισμοῦ, ὅλοι κάνουμε αὐτή τή διάκριση. Ἡ μελέτη αὐτῶν τῶν προβλημάτων θά μᾶς ὀδηγοῦσε στίς παρακάτω πρακτικές σκέψεις: ποιές εἶναι οἱ ἐλάχιστες νόμιμες ἀνάγκες ἑνός ἀτόμου; (Γιά παράδειγμα ἕνα δωμάτιο κατά ἄτομο, τόσα ροῦχα, τόσες θερμίδες, τόσα πολιτιστικά πολύτιμα ἀγαθά ὅπως εἶναι τό ραδιόφωνο, τά βιβλία κ.λπ.). Σέ μιά κοινωνία σχετικῆς ἀφθονίας ὅπως εἶναι σήμερα οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες, θά ἔπρεπε νά εἶναι εὐκόλο νά λογαριάσουμε πόσο στοιχίζει μιά μίνιμουμ ἀνθρώπινη διαβίωση, καί ποιά θά ἔπρεπε νά εἶναι τά ὄρια τῆς μέγιστης κατανάλωσης. Ἡ προοδευτική φορολογία πάνω στήν κατανάλωση πέρα ἀπό ἕνα ὀρισμένο ὄριο θά πρέπει νά ληφθεῖ σοβαρά ὑπόψη. Πιστεύω ὅτι εἶναι σημαντικό ν' ἀποφύγουμε τίς συνθήκες τῆς ὑλικῆς ἐξαχρείωσης. Ὅλα αὐτά θά σήμαιναν τό συνδυασμό τῶν ἀρχῶν τοῦ ἐξασφαλισμένου εἰσοδήματος μέ τόν ἐπαναπροσανατολισμό τῆς κοινωνίας μας ἀπό τή μέγιστη στήν ἄριστη κατανάλωση καί μιά ἀποφασιστική μεταστροφή ἀπό τήν παραγωγή μέ στόχο τίς ἀτομικές ἀνάγκες στήν παραγωγή μέ στόχο τίς συλλογικές ἀνάγκες.

Σ' αὐτή τήν ἰδέα τοῦ ἐξασφαλισμένου εἰσοδήματος εἶναι σημαντικό νομίζω νά προσθέσουμε κι ἄλλη μία πού θά πρέπει νά μελετηθεῖ: τήν ἰδέα τῆς δωρεάν κατανάλωσης ὀρισμένων ἀγαθῶν. Ἐνα τέτοιο παράδειγμα εἶναι τό ψωμί, τό γάλα καί τά λαχανικά. Ἄς ὑποθέσουμε γιά μιά στιγμή πώς μπορεῖ κανεῖς νά μπεῖ σ' ἕνα φούρνο καί νά πάρει ὅσο ψωμί θέλει (τό κράτος θά πληρώνει τό φούρναρη γιά ὅλη τήν παραγωγή του). Ὅπως ἀναφέραμε καί παραπάνω, οἱ πιό ἀρπαχτικοί στήν ἀρχή θά

ἐπαιρναν περισσότερο ἀπ' ὅσο θά τούς χρειαζόταν, ὕστερα ἀπό λίγο αὐτή ἢ «ἄπληστη κατανάλωση» θά ἐξασθενούσε κι ὁ κόσμος θά ἔπαιρνε μόνο αὐτό πού τοῦ χρειαζόταν. Μιά τέτοια δωρεάν κατανάλωση θά δημιουργοῦσε, κατά τή γνώμη μου, μιὰ νέα διάσταση στήν ἀνθρώπινη ζωή (ἐκτός ἄν τό δοῦμε σάν ἐπανάληψη σ' ἓνα πολύ ὑψηλότερο ἐπίπεδο τοῦ τρόπου κατανάλωσης ὀρισμένων πρωτόγονων κοινωνιῶν). Ὁ ἄνθρωπος θά ἐλευθερωνόταν ἔτσι ἀπό τήν ἀρχή «ὄ μή ἐργαζόμενος μή ἐσθιέτω». Ἀκόμα κι αὐτό τό ἀπλό ξεκίνημα τῆς δωρεάν κατανάλωσης θά μπορούσε ν' ἀποτελέσει ἓνα πρωτόγνωρο δίωμα ἐλευθερίας. Εἶναι φανερό ἀκόμα καί σ' ὅποιον δέν ἔχει ἰδέα ἀπό οἰκονομολογία ὅτι ἡ παροχή δωρεάν ψωμοῦ σέ ὄλους εὐκολα θά μπορούσε νά πληρωθεῖ ἀπό τό κράτος πού θά κάλυπτε αὐτή τή χορήγηση μέ ἓναν ἀνάλογο φόρο. Μποροῦμε ὅμως νά προχωρήσουμε καί λίγο μακρύτερα. Νά ὑποθέσουμε πώς θά χορηγοῦνται δωρεάν ὄχι μόνο οἱ βασικές ἀνάγκες τῆς διατροφῆς – ψωμί, γάλα, λαχανικά, φρούτα – ἀλλά κι οἱ βασικές ἀνάγκες τοῦ ντυσίματος (ὁ καθένας θά μπορεῖ μέ κάποιον σύστημα νά παίρνει, χωρίς νά πληρώνει π.χ. ἓνα κουστούμι, τρία πουκάμισα, ἕξι ζευγάρια κάλτσες κ.λπ. τό χρόνο)· πώς οἱ μεταφορές θά εἶναι δωρεάν, ἀφοῦ βεβαίως ἀναδιοργανωθοῦν καί βελτιωθοῦν τά μέσα μαζικῶν μεταφορῶν, ἐνῶ τά ἰδιωτικά αὐτοκίνητα θά γίνουν πιό ἀκριβά. Μπορεῖ νά φανταστεῖ κανεῖς ἐνδεχόμενα καί μιὰ παρόμοια λύση τοῦ στεγαστικοῦ προβλήματος, μέ μεγάλα οἰκιστικά συγκροτήματα πού θά διαθέτουν ὑπνωτήρια γιά τά μικρά παιδιά, ἓνα μικρό δωμάτιο γιά τούς μεγαλύτερους ἢ τά παντρεμένα ζευγάρια καί πού θά μπορούν νά χρησιμοποιηθοῦν δωρεάν ἀπ' ὅποιον θέλει. Αὐτό μέ ὀδηγεῖ στή σκέψη πώς ἓνας ἄλλος τρόπος λύσης τοῦ προβλήματος τοῦ ἐξασφαλισμένου εἰσοδήματος θά μπορούσε νά εἶναι μέ τή δωρεάν ἐλάχιστη κατανάλωση ὄλων τῶν βασικῶν, ἀντί μέ τήν καταβολή μισθοῦ. Ἡ παραγωγή αὐτῶν τῶν βασικῶν ἀγαθῶν μαζί μέ τίς κατά πολύ βελτιωμένες δημόσιες παροχές, θά στήριζαν τήν παραγωγή ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ καταβολή τοῦ ἐξασφαλισμένου εἰσοδήματος.

Ἴσως μᾶς πεῖ κανεῖς πώς ἡ μέθοδος αὐτή εἶναι πιό ριζοσπαστική καί κατά συνέπεια λιγότερο εὐκολα ἀποδεχτή ἀπ' αὐτήν

πού έχουν προτείνει οι άλλοι συγγραφείς. Αυτό είναι ίσως αλήθεια· δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε αφενός ότι αυτή ή μέθοδος των δωρεάν ελάχιστων υπηρεσιών μπορεί θεωρητικά να εφαρμοστεί μέσα στο τωρινό σύστημα, ενώ, αφετέρου, ή ιδέα του εξασφαλισμένου εισοδήματος θά είναι απαράδεκτη σέ πολλούς όχι γιατί είναι ανεφάρμοστη, αλλά από μιά ψυχολογική αντίσταση απέναντι στην κατάργηση της αρχής: «'Ο μή εργαζόμενος μή έσθιέτω».

Ύπάρχει κι ένα άλλο φιλοσοφικό, πολιτικό και ψυχολογικό πρόβλημα πού πρέπει νά μελετηθεί: τό πρόβλημα τής έλευθερίας.

Ή Δυτική έννοια τής έλευθερίας έχει σέ μεγάλο βαθμό βασιστεί στην έλευθερία του άτομου νά κατέχει μιά ιδιοκτησία και νά τήν εκμεταλλεύεται, όσο αυτό δεν αποτελεί απειλή απέναντι σέ άλλα έννομα συμφέροντα. Αυτή ή αρχή έχει καταστρατηγηθεί μέ πολλούς τρόπους στίς Δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες μέσω τής φορολογίας πού είναι μιά μορφή απαλλοτρίωσης και μέσω του κρατικού παρεμβατισμού στή γεωργία, τό εμπόριο και τή βιομηχανία. Ταυτόχρονα, ή άτομική ιδιοκτησία μέσα στή διαδικασία τής παραγωγής αντικαθίσταται ολο και περισσότερο από τήν ήμι-δημόσια ιδιοκτησία πού χαρακτηρίζει τίς γιγάντιες επιχειρήσεις. Έτσι, ενώ ή ιδέα του εξασφαλισμένου εισοδήματος θά απαιτούσε κάποιες επιπρόσθετες κρατικές ρυθμίσεις, θά πρέπει νά θυμόμαστε ότι σήμερα ή έννοια τής έλευθερίας γιά τό μέσο πολίτη ταυτίζεται όχι τόσο μέ τήν έλευθερία νά διαθέτει και νά εκμεταλλεύεται ιδιοκτησία (κεφάλαιο) όσο μέ τήν έλευθερία νά καταναλώνει ό,τι θέλει. Πολλοί άνθρωποι σήμερα θά τό θεωρήσουν περιορισμό τής έλευθερίας τους αν μειωθεί τό δικαίωμα τής απεριόριστης κατανάλωσης παρά τό γεγονός ότι μόνο όσοι βρίσκονται στην κορυφή τής πυραμίδας είναι πραγματικά έλεύθεροι νά διαλέξουν ό,τι θέλουν. 'Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στίς διάφορες μάγκες των ίδιων αγαθών και ανάμεσα σέ διαφορετικά αγαθά δημιουργεί μιά ψευδαίσθηση προσωπικής έλευθερίας ενώ στην πραγματικότητα τό άτομο θέλει αυτό πού έχει όδηγηθεί νά θέλει⁵. Είναι απαραίτητη λοιπόν μιά νέα προσέγγιση στό πρόβλημα τής έλευθερίας γιατί μόνο μέ τή μεταβολή του homo

consumens σέ παραγωγικό κι ενεργητικό άτομο θά μπορέσει ό άνθρωπος νά βιώσει τήν έλευθερία μέσα στην πραγματική ανεξαρτησία και όχι στην άπεριορίστη έκλογή άγαθών.

Γιά νά φέρει πραγματικό άποτέλεσμα ή εφαρμογή του έξασφαλισμένου εισοδήματος είναι άπαραίτητο νά συνδυαστεί, (1) μέ μιá άλλαγή στις συνήθειες τής κατανάλωσης, τή μεταβολή του homo consumens σέ παραγωγικό και ενεργητικό άτομο (μέ τήν έννοια του Σπινόζα)· (2) μέ τή διαμόρφωση μιáς νέας πνευματικής στάσης του άνθρωπισμου (σέ θεϊστικές και μή θεϊστικές μορφές) και, (3) μέ μιá αναγέννηση πραγματικά δημοκρατικών μεθόδων (για παράδειγμα μιá νέα βουλή των Άντιπροσώπων μέ τήν ένσωμάτωση και τή συνόψιση των αποφάσεων στις όποιες κατέληξαν εκατοντάδες χιλιάδων ομάδες εργασίας, μέ τήν ενεργή συμμετοχή όλων των ατόμων μιáς επίχειρησης στή διαχείρηση κ.λπ.)⁶. 'Ο κίνδυνος μήπως ένα κράτος πού θρέφει τούς πάντες γίνει ένα είδος μητρικής θεότητας μέ δικτατορικές έξουσίες μπορεϊ νά άποφευχθεί μόνο μέ τήν ταυτόχρονη και αποφασιστική αύξηση των δημοκρατικών διαδικασιών σέ όλες τις σφαίρες των κοινωνικών δραστηριοτήτων. ('Αλλωστε, ή άλήθεια είναι πώς και σήμερα ακόμα τό κράτος είναι τρομερά ισχυρό, χωρίς νά προσφέρει αυτά τά πλεονεχτήματα).

Και για νά συνοψίσουμε: παράλληλα μέ τήν οικονομική έρευνα στον τομέα του έξασφαλισμένου εισοδήματος θά πρέπει νά γίνουν και άλλες έρευνες, ψυχολογικές, φιλοσοφικές, θρησκευτικές, μορφωτικές. Τό μεγάλο βήμα του έξασφαλισμένου εισοδήματος θά πετύχει, κατά τήν άποψη μου, μόνον αν πάψουμε νά ξοδεύουμε τό 10% των συνολικών μας πόρων σέ οικονομικά άχρηστους και επικίνδυνους έξοπλισμούς· αν μπορέσουμε νά σταματήσουμε τήν έξάπλωση τής παράλογης βίας μέ τή συστηματική παροχή βοήθειας προς τις ύποανάπτυχτες χώρες και αν βρούμε μεθόδους νά σταματήσουμε τή δημογραφική έκρηξη. Χωρίς αυτές τις άλλαγές, κανένα σχέδιο για τό μέλλον δέν θά πετύχει γιατί δέ θά ύπάρξει μέλλον.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. τήν ανάλυσή μου γιά μιά «παγκόσμια έξασφάλιση επίδιωσης» στό βιβλίο μου *Ἡ Ὑγιής Κοινωνία* (Ἐκδ. Μπουκουμάνη).

2. Βλ. Elton Mayo, *The Human Problem of an Industrial Civilization* (Τό Ἀνθρώπινο Πρόβλημα ἑνός Βιομηχανικοῦ Πολιτισμοῦ), 2η ἔκδοση. New York – The Macmillan Co., 1946).

3. Τό πρόβλημα γίνεται ἀκόμα πιό περίπλοκο ἀπό τό γεγονός ὅτι τό 20% τουλάχιστον τοῦ Ἀμερικανικοῦ πληθυσμοῦ ζεῖ σ' ἓνα ἐπίπεδο σπανιότητας ὅπως συμβαίνει καί σέ ὀρισμένα κράτη τῆς Εὐρώπης, ἰδιαίτερα στίς σοσιαλιστικές χώρες πού ἀκόμα δέν ἔφτασαν σ' ἓνα ἱκανοποιητικό ἐπίπεδο διαβίωσης καί ὅτι ἡ πλειοψηφία τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους πού ζεῖ στή Λατινική Ἀμερική, τήν Ἀσία καί τήν Ἀφρική ἔξακολουθεῖ νά ζεῖ σ' ἓνα ἐπίπεδο πείνας. Κάθε ἐπιχείρημα ὑπέρ τῆς λιγότερης κατανάλωσης βρῖσκει ἀπέναντί του τό ἐπιχείρημα ὅτι στό μεγαλύτερο μέρος τοῦ κόσμου ἀπαιτεῖται ἀντίθετα *περισσότερη* κατανάλωση. Αὐτό εἶναι ἀπόλυτα ἀληθινό, ὑπάρχει ὅμως ὁ κίνδυνος πώς ἀκόμα καί στίς χώρες πού σήμερα εἶναι φτωχές, τό ἰδανικό τῆς μέγιστης κατανάλωσης θά κατευθύνει τίς προσπάθειες, θά διαμορφώσει τά πνεύματα καί κατά συνέπεια θά συνεχίσει νά λειτουργεῖ ἀκόμα κι ὅταν ἔχει πιά ἐπιτευχθεῖ τό στάδιο τῆς ἄριστης (ὄχι μέγιστης) κατανάλωσης.

4. Τό αἶτημα νά περιοριστεῖ ἡ διαφήμιση κι ἀκόμα περισσότερο νά ἀναπροσανατολιστεῖ ἡ παραγωγή πρὸς τήν κατεῦθυνση τῆς μεγαλύτερης παραγωγῆς κοινῶν ἀγαθῶν, δέν ἔχει καμιά πιθανότητα νά ἐφαρμοστεῖ, κατά τή γνώμη μου, χωρίς ἀρκετά μεγάλο βαθμό κρατικῆς παρέμβασης.

5. Καί στό σημεῖο αὐτό, ἡ ὀλοκληρωτική γραφειοκρατικοποίηση τῆς κατανάλωσης στό Ἀνατολικό μπλόκ ἔχει προδιαθέσει ἄσχημα ἀπέναντι σ' ὅποιαδήποτε κρατική ρύθμιση τῆς κατανάλωσης.

6. Βλ. Φρόμ. *Ἡ Ὑγιής Κοινωνία*.